

DOI:10.26104/NNTIK.2023.20.23.034

Айбашова Т.М.

**ИШ КАГАЗДАРЫНДА ЭТИПТИН ЧАК ЖАНА ЖАК
КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫН КОЛДОНУЛУШУН ОКУТУУ**

Айбашова Т.М.

**ОБУЧЕНИЕ К ПРИМЕНЕНИЮ КАТЕГОРИЙ ВРЕМЕНИ И ЛИЦА
ГЛАГОЛА В ОФОРМЛЕНИИ ДЕЛОВЫХ БУМАГ**

T. Aibashova

**LEARN TO USE CATEGORY OF PERSONS AND VERB
TENSES IN DOCUMENTS**

УДК: 81: 36.016

Макалада этиптин чак жана жак категорияларынын морфологиялык белгилерин, грамматикалык маанилерин, стилистикалык касиеттерин окутуудагы баланын байланыштуу кебин өстүрүү, грамматикалык сабаттуулугун калыптоо, стилистикалык маанилерди баалоону жана колдоно билүүнү туура кабылдоо менен оозеки жана жазуу кебинде туура пайдаланууга жетиштирүүдөгү мугалимдин иш-аракеттери, керектелген усулдар, ыкмалар тууралуу баяндалат. Чак жана жак категорияларынын функционалдык стилдердин бардык түрлөрүндө колдонулушун, өзгөчөлөнгөн стилдик боёктуулугун аныктап, ар бир стилдеги стилистикалык артыкчылыктары мисалдар менен көрсөтүлдү. Айрыкча, чак жана жак категорияларынын субъективдүү маанилеринин иш кагаздар стилинин подстильдериндеги так, орундуу колдонулушу, окутууда тактоону талап кылган учурлар мисалдарда ынанычтуу далилдер менен ар бир учурга түшүндүрмө аркылуу көрсөтүлүп берилди. Категориялардын иш кагаздарынын подстильдеринде керектелишинин орду такталып, практикалык жактан көрсөтмөлүү көндүм жасоо жолдору, усулдары сунушталды.

Негизги сөздөр: теориялык база, адистик чеберчилик, интеграциялык мүмкүнчүлүк, мотивация, субъективдүү боёктуулук, подстиль, оптималдуу, таанып билүү.

В статье рассмотрены действия учителя, используемые приемы по развитию релятивной речи ребенка при обучении морфологическим признакам, грамматическим значениям и стилистическим свойствам категории глагольного времени и лица, развитию грамматической грамотности, правильному восприятию и употреблению стилистических значений и правильно использовать их в устной и письменной речи. Одним словом, определено употребление категорий лиц во всех видах функциональных стилей, определена их неповторимая стилистическая окраска, на примерах показаны стилистические преимущества каждого стиля. В частности, точное и уместное употребление субъектных значений категорий времени и лица в подстилях стиля документов, случаи, требующие разъяснения в обучении, показаны на примерах с убедительными доказательствами и пояснениями к каждому случаю. Уточнено место употребления категорий в подстилях документов, предложены способы и методы формирования практических учебных навыков.

Ключевые слова: теоретическая база, профессиональные навыки, возможности интеграции, мотивация, субъективная окраска, подложка, оптимальный, познание.

The article discusses the actions of the teacher, the methods and techniques used to develop the child's relative speech when teaching morphological features, grammatical meanings and stylistic properties of the category of verb tense and faces, the development of grammatical literacy, the correct perception and use of stylistic meanings. and use them correctly in speech and writing. In a word, the use of categories of persons in all types of functional styles is determined, their unique stylistic coloring is determined, the examples show the stylistic advantages of each style. In particular, the precise and appropriate use of the subjective meanings of tense and person categories in document style sub-styles, cases that require clarification in training, are shown with examples with convincing evidence and explanations for each case. The place of use of categories in the substyles of documents has been clarified, methods and methods for the formation of practical learning skills have been proposed (105-250 words).

Key words: theoretical basis, professional skills, integration opportunities, motivation, subjective coloring, background, optimal, cognition.

Окуучулардын кептик чыгармачылыгын өстүрүү ой жүгүртүү менен кептик материалдарды туура иштеп чыгуу, кабыл алган маалыматты эске сактоо жана тил каражаттарын практикада туура пайдалана алуу процесстери аркылуу ишке ашат. Андыктан окуучунун кептик потенциалын калыптандырууда, биринчиден, алардын ойлоо сезимин, экинчиден, бүткүл дити менен берилгендигин, үчүнчүдөн, андап билүү мүмкүнчүлүктөрүн тарбиялоо зарыл. Ошондуктан окуучунун алган билим-көндүмдөрү психологиялык мыйзам-ченемдердин: акыл-эс, түшүнүү, кабыл алуу, анализдөө, ойлом жана аларды эске сактоо, таанып билүү, колдоно алуу процесстери менен мүнөздөлөт.

Байланыштуу кепти өстүрүүдөгү практикалык сабактардын эффективдүү стимулу – окуучунун өтүлгөн темага же предметке кызыгуусунун артыкчылыгы. Коммуникативдик маданият окуучунун ой жүгүртүү деңгээлине көз каранды [1].

Бүгүнкү күндөгү билим берүү процессинде окуучунун активдүү методдорун жана формаларын табуу актуалдуулукка ээ болду. Рецептивдүү усулда ок-

шоштуруп табуу, теорияны пайдаланып даяр конструкцияларга оозеки, жазуу түрүндө жооп берүү менен чектелсе, репродуктивдүү усулда теорияны таанып-билүү, салыштыруу, анализдөө, топтоо, алмаштыруу аркылуу оозеки жана жазуу түрүндө аткарышат. Продуктивдүү усулда билимин өз алдынча, чыгармачылык менен иштөөгө жетишип, окуучу алган түшүнүгү боюнча жаңыча продукцияны жазуу же оозеки түрүндө жаратат [2].

Сабактагы практикалык методдордун ичинен репродуктивдүү жана продуктивдүү усулдук тапшырмалар менен окуучунун өз алдынчалуулугун калыптандырууга ыңгайлуулук жаралат. Тигил же бул грамматикалык теманы практикалоодо кептин түрүн же стилдин түрлөрүндөгү тил каражаттарды анализдеп, аны кайра иштеп, текст даярдоо, анализдөө, талаштартыш жаратуу, натыйжада толук продукцияны чыгаруу менен алган билимдер практикаланат. Иш кагаздарын окутууда теориялык маалыматтын практикалануусунун үлгүсүн сунуштайбыз.

Этиштин жак категориясы функционалдык бардык стилдерде кеңири керектелип, ойду берүүдө аракеттин кайсы жак тарабынан аткарылганын аныктап көрсөтөт. Иш кагаздар стилинде этиштин 3-жагынын мүчөсү активдүү. 1-жактын таандык мүчөсү арызда, билдирүүдө (*суранам, билдирем, суранабыз*) керектелсе, 3-жагы күмөн, же божомол маанилеринде келген - **сын** формалары (... угуп калбасын), тилек жана ниет ыңгай этиштер (- **гай** +эле, - **мак**, - **макчы**) иш кагаздарында дээрлик колдонулбайт. Мисалы, *келип калгай эле* (тилек), *бармакчы экен* (ниет), формалары жалганган сөздөрдү мисалдар менен көрсөтүү жетишерлик.

Иш кагаздар стилинде 1-жак этиштердин жекелик жана көптүк сандарда толук жакталышына жол коюлат. 2-жак этиштин сылык формасы (сиз, сиздер) жана 3-жак этиштер активдүү колдонулат. Этиштин жактарынын кыскарган формалары (келгем, баратасың) жак мүчөлөрдүн синонимдери антонимдик катышта келген татаал этиштер (келди - келбеди), эки башка семантикага ээ болгон этиш сөздөрдүн бир бүтүндүккө, мисалы, баяндоочко бириктирилген формасы (... *барамын дедим барамын*), баяндоочтун курамындагы этиштин кош сөз түрүндө кайталанышы (... *бийлегени - бийлеген*) иш кагаздар стилинде мүнөздүү эмес. Мындай формалар, биринчиден, публицистикалык, сүйлөшүү, көркөм стилдерге тиешелүү экендиги көрүнүп турса, экинчиден, иш кагаздарындагы официалдуулукту бузат.

Иш кагаздар стилинде этиштин туунду формаларынын колдонулушу да бир кылка эмес. Мисалы, - **ып** мүчөлүү чакчыл, атоочтуктун, баяндоочтун курамында келиши же анын баяндоочтук милдет аткарышы иш кагаздарында калыптанып бүткөн. Ал эми кыймыл атоочтор жогорку экөөнө салыштырмалуу иш

кагаздарында сейрек колдонулганы менен айырмаланат [3, 51-б.].

Чак категориясы – этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалаган, кыймыл-аракеттин аткарылуусу мезгилин, учурун жана убакыттын кыскалыгын же созулушун көрсөткөн негизги категория. Ошондуктан аракеттин ар кандай мезгилин сүйлөшүү жана көркөм стилдерде баяндоонун оптималдуу ыкмаларын жаратып, стилистикада этиштин чактарынын синонимдештигин пайда кылат, чактык маанилерди кеңейтет. Адабий тилдин функционалдык стилдеринде кептик талапка ылайык орток мааниде колдонула берет.

Этиштин чактары маанисине карай үчкө бөлүнүп, ар бири өз алдынча лексикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөргө ээ. Ар бир чактын мезгилдик жана мейкиндик өзгөчөлүктөрү териштирилип, алар кептик жагдайга жараша ылангыч колдонулат, кепке экстралингвистикалык маани киргизет.

Учур чак этиштер – кыймыл-аракет сүйлөп жаткан учурда болуп жатканын жана ал кыймыл-аракеттин канчага созуларын мүнөздөйт, бирок иш кагаздар стилинде этиштин учур чагы, капыскы жана адат өткөн чактар, келер чактын бардык түрлөрү бир топ пассивдүү.

Учур чактын - **ууда** формасы кыймыл-аракеттин бир топ убакыттан бери аткарылып жатканын жана узакка чейин аткарыла тургандыгын билдирет. Китеп стилинде, көбүнчө анын жазма түрүнө мүнөздүү болот: *Эстакадо көпүрөнүн долбоору талкууланып, алгачкы иштерине киришүүдө. Ош облустук стоматология бирикмесинде жасалма тиш салуунун жаңы ыкмалары колдонулууда* (Билдирүүдөн).

Ал эми - **ууда** мүчөсүнүн стилистикалык мүмкүнчүлүгү – **ып келет** формасы менен синонимдешип, ал сүйлөшүү стилинин маанисине ыктайт: *Ошондон бери бул жер Көк- Дөбө деп аталып келет* (уламыштан). Бул формадагы этиштик чак маанилер айрым адабияттарда учур-келер чак этиштер деп да белгиленет.

Дагы бир китептик кептин белгилерине, б.а., орток мааниге ээ болгон учур чак этишти уюштуруучу мүчө – **ты**. Бул мүчөнүн кызматына окшош өзгөчөлүк жак мүчөлөрдүн чакчылдын - **а** мүчөсү менен биримдикте келишинин натыйжасында жасалган учур чак этиштерде да сакталат.

Тилибиздеги **жатат** жардамчы этиши да учур чакты уюштуруп, кыймыл-аракеттин бир канча убакытка созуларын билдирет. Бул көмөкчү этиш чакчылдын – **а**, - **ып** мүчөлөрү менен катар келет (*келе жатат*).

Үч тутумдан турган (- **а**, **жат**, **ат**) учур чак этиштин экинчи бөлүгү **жат** сүйлөшүү стилинде көбүнчө түшүрүлүп айтылат (*келатат, баратат*). Бул татаал компоненттин толук түрү илимий жана иш кагаздар стилинде, б.а., кеби кыска, тили так өзгөчөлүктөрдү

талап кылган тилдин стилдеринде пайдаланылат. Ал эми татаал компоненттердин кыска түрү синтаксистик синонимияда чоң орунга ээ. Стилистикада, кептик жагдайда ылганып пайдаланылат да, лексикалык жактан маанилик айырмачылык болбойт (*келатат – келе жатат*), бирок иш кагаздар стили толук түрүн талап кылат.

Өткөн чак этишти уюштуруучу грамматикалык каражаттар **–ды, - ган, - чу, - ыптыр** мүчөлөрү. Бул мүчөлөр өткөн чак этишти лексика-морфологиялык жактан жиктеп, өз ара төрткө бөлүп кароого туура келет.

1. Функционалдык стилдердин баарында айкын өткөн чактын – **ды** мүчөсү орток мааниде колдонулат. Публицистикалык, иш кагаздар, илимий стилдерде тактык маанинин талабына ылайык өткөн кыймыл-аракеттин аныктыгын, жыл-айы, зарыл болсо, күнү, убагы менен тактап көрсөтөт: *“Өткөн жылы күз айларында Ош шаарынын 3022 жылдык мааракеси өткөрүлдү”* деген сүйлөмгө караганда *“2022-жылдын 3-5-октябрында Ош шаарынын 3022 жылдык мааракеси өткөрүлдү”* деген сүйлөм, биринчиден, китептик боёктуулукка ээ болсо, экинчиден, окуянын өткөнүн айкын, так, далилдүү көрсөтүп, стилдик ачыктыкты пайда кылат, сүйлөшүү жана көркөм стилден кескин айырмалап турат.

Тилибиздеги байыркы өткөн чак этиштери – **ды** мүчөсүнө **эле, экен** жардамчы сөздөрү катар келип жасалып, сүйлөшүү стилине гана мүнөздүү болот. Анткени мындай этиштерде кыймыл-аракетке карата ар түрдүү субъективдүү маанилер камтылып, көбүнчө сүйлөшүү жана көркөм стилге ыктайт: **Барын кечип шаарга кетип калсамбы дедим эле**. Мында айтуучунун оюн, ниетин, ички эмоциясын кошо баяндап, күдүк бүтүмүн, кол шилтөөсүн көрсөтүп турат.

Сүйлөшүү, көркөм стилдеринде **эле, экен** жардамчы этиштери (кээде – **ды** мүчөсү менен катар, айрым учурларда жардамчы сөздөр өз алдынча), эркин керектелип, түрдүү субъективдүү маанини жаратат. Ошондуктан мындай субъективдүү маанилер иш кагаздар стилинин боёгуна жооп бербейт, анткени стилистикалык жактан маанини бошондотот. Мисалы, **планда көрсөтүлгөн иш-чаралар 93% га аткарылды. Планды көрсөтүлгөн иш-чаралар 93% га аткарылды эле**. Жогорку сүйлөмдүн маанисинен көрүнүп тургандай, биринчи сүйлөмдө автордун көз карашы ишенимдүү айтылды. Ал эми экинчи сүйлөмдө **эле** жардамчы этиши сүйлөмдөгү стилистикалык маанини бошондотуп, автор өзүнө ишенбөөчүлүк мамилесин билдирип, күмөндүүлүк жаратат. Демек, ойду арсар, бошоң билдиргендиктен **эле, экен** жардамчы этиштери так, кыска, далилдүү ойду талап кылган илимий жана иш кагаздар стилинде дээрлик керектелбейт. Ошону менен бирге **экен, эле** жардамчы этиштери өткөн чактын башка түрлөрүн уюштурууда да

(*болчу эле, болгон экен, болуптур экен*) активдүү керектелип, стилистикалык жактан субъективдүү маани басымдуулук кылат, көркөм, сүйлөшүү жана публицистикалык стилдердин бейрасмий подстилдеринде көп пайдаланылат, бирок иш кагаздарында көбүнчө айкын өткөн чактын негизги мүчөсү – **ды** көп керектелип, **эле, экен** жардамчы этиштери такыр колдонулбайт деп кескин айтуу да болбойт, анткени эркин түрдө жазылуучу арыздын түрлөрүндө, пикир, тергөө иштеринде жазылуучу түшүнүк каттарда, бейрасмий иш кагаздарында керектелишине чек жок, мисалы: *Көрсөтмө берилген эле (арыздан). Келишимдин негизинде 10 тонна буудай тапшырылган экен (доо арыздан). Жабырлануучу биздин үйгө тез-тез барып турчу эле (тергөөнүн түшүнүк катынан) ж.б.*

Айкын өткөн чактын функциясы көбүнчө көркөм жана сүйлөшүү стилинде кептин бай сырларын түрдүү жагдайда - говор, диалектилер менен бирдикте ачуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Иштиктүү стилдин тили калыпка салынган, супсак тил болгондуктан, мындай мүмкүнчүлүктөн пайдалана албайт.

1. Жалпы өткөн чак этиштин жөнөкөй формалары (*болгон*) кепте орток мааниде колдонулат. Ал эми татаал формалары кыймыл-аракетке ар кандай (*болжол, шектүүлүк- туулган экен, барган эле*) маанилерин туюндуруп, көркөм жана сүйлөшүү стилдерине ыктайт.

2. Капыскы жана адат өткөн чак этиштер кепте сүйлөшүү стилине тиешелүү деп мүнөздөлөт. Жалпы жана айкын өткөн чак формасындагы этиштер көбүнчө токтолдордо, справкаларда, тил кат, өмүр баяндарда кездешет: *... иштеп кеткендиги анык (справка), ... туулган, ...бүткөн (өмүр баян), ... күбө болгонмун (түшүнүк кат), ... алдым (тил кат) ж.б.*

Келер чак этиштер кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун билдирип, маанисине карай экиге бөлүнөт.

Айкын келер чакта кыймыл-аракеттин аткарылышы шексиз, айкын болот да, эч кандай кошумча модалдуулук керектелбейт. Кыймыл-аракеттин аткарылышы анык көрсөтүлгөндүктөн стилистикалык жактан орток мааниге ээ болуп, адабий тилдин бардык стилдеринде чектөөсүз колдонулат.

Айкын келер чакты чакчылдын - **а, - й, - е** мүчөлөрү менен жак мүчөлөр уюштурат: *2022-жылдын 12-13-майында спорт сарайында “Аралаш” куудулдар театрынын концерти болот (рекламадан).*

II-жактын мүчөлөрүнө караганда III-жактын жак мүчөсү айкын өткөн чакты уюштурууда активдүү колдонулат, иш кагаздар стилинде көп кездешет. Иштиктүү стилде этиштин чактарынын ичинен айкын келер чак басымдуу колдонулуп, көпчүлүк тексттерде мазмун жагынан алдыда боло турган кыймыл-аракети гана эмес, болуп жаткан кыймыл аракети да сөзсүз ошондой болуу, буйруу элементи менен бирдикте

туянтат жана учур келер чактык мааниде колдонулат: *Эл депутаттарынын Кеңеши туруктуу комиссияларды шайлайт, аткаруучу жана тескөөчү, ошондой эле өздөрүнө отчёт берүүчү башка органдарды түзөт.* (Кыргыз Республикасынын Конституциясы).

Арсар келер чак этиште кыймыл-аракеттин келечекте болорун же болбосун күмөн билдирип, айтылуучу ойго модалдуулук киргизет. Ошондуктан көркөм, публицистикалык, сүйлөшүү стилинин боёктуулугуна ээ. Иштиктүү стилдин мүнөзүнө такыр жакындашпайт. Кепте этиштин чактарынын синонимдештиги кеңири кездешип, сүйлөшүү жана көркөм стилдеринде, публицистикалык стилдин айрым подстилинде чектелип колдонулат [4].

Ортоңку класстар этиштин жак, чак категорияларынын грамматикалык мүнөзү боюнча теориялык кеңири маалыматка ээ болушат. Стилистикалык маанисин аныктап, кеп стилдериндеги колдонуу өлчөмүн жиктеп, тил кат, түшүнүк кат, ишеним кат, билдирүү иш кагаздарын окутууда адаптациялап, практикалык жактан машыктыруу менен продуктивдүүлүккө чыгат.

Этиштин жак жана чак категориялары тилдин коомдук кызматында, б.а., иш кагаздар стилинде, жак жана чак категориялары белгилүү бир форманы чектүү, так, кыска берүүнүн ыгын шарттап, ыңгайлуу жолун табышы иш кагаздарынын тилин тактоону жана тазартууну жөнгө салат.

Тилдеги грамматикалык категориялардын формаларынын мааниси коомдук зарылчылыктан улам жиктелип, анын стиль түзүүчү мүмкүнчүлүгү кептин кайсы бир жагдайында стилистикалык кызматына жараша аныкталат. Этиштин жак, чак категориялары тилде негизги коммуникативдик байланыштын түрдүү шартын, кыймыл-аракеттин жагдайын кабарлоодо кеңири мүмкүнчүлүккө ээ, түрдүү субъективдүү

боёктуулукта келип, эмоционалдуу жана экспрессивдүү маанилерди кошо туянттууга жөндөмдүү. Бул категориялардын объективдүү жана субъективдүү маанилерин уюштуруучу тил каражаттары иш кагаздарынын тил каражаттарына ылайык керектелерин карап, иштиктүү стилде жогорку категориялардын лексика-грамматикалык жана семантика-стилистикалык маанилерине көңүл бурууга болот.

Иштиктүү стилде колдонулушу боюнча этиштин учур чагы, өткөн чактын жалпы жана айкын түрлөрү, келер чактын айкын келер чагы басымдуулук кылат [5].

Ошентип, коммуникациялык потенциалдардын милдеттерин так аткаруу менен мугалимдин предмет боюнча теориялык, адистик базасынын деңгээли да аныкталат. Материалды мисалдар менен жеткиликтүү берип, практикалай алуусу – мугалимдин усулдук ички даярдыгынын ишенимдүү акыбети. Мугалимдин сөзүнүн таасиринин күчтүүлүгү, интеграциялык мүмкүнчүлүктүн окуучулар тарабынан колдоого алынышы белгилүү жетишкендиктерди камсыз кылат.

Адабияттар:

1. Тагаева З. Байланыштуу кепти өстүрүү методикасы. – Ош, 2007.
2. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуунун методдору. – Бишкек, 2007.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. / Окуу куралы. 4-китеп. – Бишкек, 2004.
4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. / Окуу куралы. 3-китеп. – Бишкек, 2001.
5. Аширбаев Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты. – Бишкек: Педагогика, 2000.
6. Султанова А.А. Вопросы исследования глагола будущего времени в кыргызском языке. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. № 3. С. 276-280.
7. Заирова А.Р. Проблема вспомогательных глаголов в кыргызском языке. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2021. № 5. С. 240-243.